

PUL İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN BAŞLICA FENOMENİ KİMİ

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə pulun emissiyası və dövriyyəsinin müasir problemlərinə nəzəri-təcrübi yanaşmalar öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, pul tədavülünün təşkili və tənzimlənməsi ilə bağlı mövcud təcrübə və yanaşmalar geniş planda və kompleks şəkildə şərh olunur. Araşdırmanın davamı olaraq, həmçinin maliyyə və pul münasibətləri arasında əlaqələr öyrənilir, əldə olunan nəticələr elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Açar sözlər: pul, inflyasiya, maliyyə, alıcılıq qabiliyyəti, valyuta, istehsal, büdcə, monetar siyasət, fiskal siyasət.

Giriş

Müasir dövrdə pul kütləsi, nağd və nağdsız hesablaşmalarda istifadə olunan pulun strukturu-nun, ümumiyyətlə pul tədavülünün tənzimlənməsi iqtisadçıların və iqtisadi qurumların diqqətini cəlb edən bir polemika obyektinə çevrilmişdir. Nağd pul və monetar əqreqlər baxımından pul siyasətinin düzgün aparılması milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, pul problemi həmişə iqtisad elmi üçün maraqlı bir tədqiqat sahəsi olmuşdur, çünki pul və onun əlaqədə olduğu iqtisadi münasibətlər həmişə bir-birinə müəyyən şəffaflığa nail olunmasını tələb edir. Pul fenomeni bözi hallarda subyektiv amillərlə bağlı olsa da nəticə etibarilə iqtisadi münasibətlər sistemi ilə şərtlənir.

Pul fenomeni geniş iqtisadi münasibətləri əhatə edir. Belə ki, o, iqtisadi idarəetmə orqanlarının və sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələri, qiymətli kağızlar və borc kapitalı bazarı, pul tədavülü, pulun alıcılıq qabiliyyəti, faiz dərəcələri, valyuta münasibətləri, əmtəə dövriyyəsi, inflyasiya, monetarist və fiskal siyasət, bütövlükdə iqtisadi mexanizmlər sistemi ilə bağlıdır. Onunla bağlı olan sosial-iqtisadi məsələlərin düzgün həllinin səmərəli nəticələrinə istinadən ölkə rəhbərliyi qətiyyətlə yüksək sosial-iqtisadi göstəricilərə nail olunması, dövlət büdcəsi, maliyyə-kredit siyasəti, valyuta münasibətləri üzrə gələcəkdə daha önəmli və effektiv tədbirlərin görülməsi tələbini irəli sürür. Nəzərə alınmalıdır ki, burada müəyyən problemlərin mövcudluğu nəticə əsaslı büdcə sisteminə keçilməsi, proqramlar və layihələr üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsi zərurətini də yaradır.

Pul fenomeninin araşdırılmasına klassik yanaşmalar

Pul tədavülünün təşkili və idarə edilməsi bir çox tanınmış dünya iqtisadçılarının həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu məsələlər A.Smit, D.Rikardo, D.J.S.Mil, L.Valras, A.Marşall, M.Fridmen, D.J.Xiks, P.Samuelson və L.Xarrisin əsərlərində geniş şərh edilmişdir. Həm də maraqlıdır ki, onların bu məsələ üzrə fikirləri bir-birilə müəyyən dərəcədə fərqli olmuşdur. Bizim fikrimizcə, yuxarıda göstərilən iqtisadçıların həmin probleme olan münasibətləri həm də müəyyən idoloji və elmin konyunktura hallarının olması ilə şərtlənir. Məsələn, "Keynsçilik" monetarizmi, real iqtisadiyyat, pulun kəmiyyət nəzəriyyəsi və sairəni buna misal götürmək olar. "Keyns inqilabı" adlanan yanaşmada alıcılıq qabiliyyətinin tənzimlənməsi başlıca yer tutur. Lakin bir sıra iqtisadçılar Keynsin müvafiq fikrinə əsas olmadan tənqidi yanaşırlar və Keynsin tədiyyə qabiliyyətinin iqtisadi fəallıq, istehsal və məşğulluq, bütövlükdə təkrar istehsal prosesi ilə əlaqəli fikirlərini düzgün şərh etmirlər. Onlar tədiyyə qabiliyyətini iqtisadi və təsərrüfat dövriyyəsi ilə tam əlaqələndirmirlər. Bu səbəbdən də dəyər və qiymət, son hədd faydalılığı, pul fenomeni və pulun iqtisadi proseslərdə rolunu elmi cəhətdən izah edə bilmirlər. Bir sözlə, nəticədə pul problemi mikro və makroiqtisadi cəhətdən düzgün əlaqələndirilmir. Onlardan fərqli olaraq Keyns pul problemini iqtisadi realıqla, pul impulsları, faiz dərəcələri və onların yığılması

prosesi və kapitalın investisiyalaşmasına təsiri və bütün bunların konkret iş yerləri və işçi qüvvəsinin məşğulluğu ilə əlaqələndirmişdir. Keynsi tənqid edənlər (neoklassiklər) burada Keynsin monetar amilləri nəzərə almadığını iddia edirlər. Halbuki, ümumi təhlil baxımından tədiyyə qabiliyyəti investisiya, əmək bazarı, maliyyə aktivləri, milli gəlir, ictimai təkrar istehsal və nəticə etibarilə yenə də pul problemi, hətta monetarizm ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, monetarizm konsepsiyası istehsal həcmnin pul kütləsinin həcmi ilə optimal vəhdətliyini, uyğunluğunu nəzərdə tutur. Əlbəttə, burada neokeyns konsepsiyasının əhəmiyyətini də inkar etmək olmaz. Ona görə də bu problemə konvergeniya, yəni hər bir nəzəriyyənin müsbət tərəfini nəzərə almaq və onları sintez halında dərk etmək daha önəmli olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, L.Xarris pula birinci növbədə onun funksiyaları baxımından yanaşır. Bir çox iqtisadçılar, o cümlədən D.Berkli, Varlas və digərləri pula, onun dəyər ölçüsünə hesablaşma pulu kimi də yanaşırlar. Bu yanaşma pulun miqdar nəzəriyyəsində də öz əksini tapmışdır. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, pulun funksiyası yalnız deyildiyi kimi hesablaşma pulu çərçivəsində qalmır, ondan kənara çıxır, çünki pulun digər funksiyaları da vardır. Əslində isə hesablaşma pulu texniki və şərti pul vahidi kimi, necə deyirlər, köçürmə əmsalı kimi özünü göstərir. Bir çox iqtisadçılardan fərqli olaraq L.Xarris də pula daha geniş baxımdan yanaşır. O, yazır: "pul ictimai hadisədir." L.Xarris ictimai hadisə dedikdə, pulu ictimai fenomen kimi başa düşür, pulu mübadilə, tədavül və digər aspektlərdən və digər sosial aspektlərdən nəzərdən keçirir. Önəmli cəhət odur ki, bir çox iqtisadçılardan fərqli olaraq, L.Xarris burada "hesablaşma pulu" əvəzinə "hesablaşma vahidi" ifadəsini işlədir [1, s.75-76]. Onun pul konsepsiyasının konseptial, pozitiv cəhətlərindən biri də pulun, əmtəə mübadiləsinin qeyri-müəyyənlik amilləri ilə əlaqələndirilməsidir. Məsələn, o yazır: "qeyri-müəyyənlik pula olan tələbat təsir edir... burada qeyri-müəyyənlik zaman kimi pulun təhlilində mühüm rol oynayır" [1, s. 90]. Ona görə də müəllif burada zaman və müəyyənliyi mübadilənin sinxronlaşmasında zəruri hesab edir və onu qeyri-müəyyənliyin alternativini qiymətləndirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mübadilənin bazar iqtisadi modeli şəraitində sinxronlaşdırma prosesi heç də asan bir problem deyildi.

Müasir dövrdə pul problemi büdcə və əmtəə dövriyyəsi, tədiyyə balansı, pula olan tələbat, inflyasiya və qiymətin əmələ gəlməsi, pulun iqtisadi artımda stimulyaradıcı amilə çevrilməsi onun hesablaşma vasitəsi kimi funksiyalarla və hesab vasitəsi və yığım vasitəsi kimi funksiyalarla əlaqələndirilməsi bütün hallarda vəhdətli halda həyata keçirilmir. Bu hal, dünya iqtisad elminin, müasir iqtisadi sistemin böyük problemlərindən biridir. 2019-cu ildə belə problemlər daha da arta bilər. Dünya ədəbiyyatında, o cümlədən maliyyə problemlərinə həsr edilmiş ədəbiyyatlarda pul xüsusi bir əmtəə forması kimi qiymətləndirilir və burada pul tədavülü vasitəsi hesablaşma vahidi və dəyərin saxlanması vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Marksist ədəbiyyatda da pul xüsusi əmtəə forması kimi nəzərdən keçirilir, lakin ümumi ekvivalent konsepsiyası baxımından pul əmtəəsilə real, cismani əmtəə arasında əhəmiyyətli fərq vardır, çünki maddi formada olan əmtəələr və əmtəə münasibətləri heç də universal dəyər ölçüsü ola bilməz. Həm də, fikrimizcə, "dəyərlər" anlayışı və "dəyər" anlayışı əksər Qərb ədəbiyyatında, o cümlədən L.Xarrisin yuxarıda adı çəkilən kitabında eynimənalı anlayış kimi işlədilir. Ona görə də bu fikirlə razılaşmaq heç də düzgün olmazdı. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, dəyər mübadilə (ekvivalent və qeyri-ekvivalent) prosesilə bağlıdır və istər tarixi təkamül və istərsə də müasir baxımdan əmtəə münasibətləri üstün olaraq pul münasibətlərindən irəli gəlmişdir. Hətta kredit münasibətləri də, ssuda münasibətləri də ilkin olaraq pul münasibətlərinə bağlı olmuşdur. İndi bir çox iqtisadçılar, o cümlədən qiymət, pul nəzəriyyəsilə məşğul olan görkəmli alim M.A.Partnoy əmtəələrin mübadiləsi nisbətindən (proporsiyasından) danışarkən yazır: "Pul nəzəriyyəsi qiymət nəzəriyyəsi deyildi və ona görə də bu nəzəriyyə qiymətin əmələ gəlməsi problemi ilə məşğul olmamalıdır. Bu, dəyərlər (dəyər) nəzəriyyəsinin işidir" [2, s. 48]. Əlbəttə, əmtəələrin mübadiləsində nisbi qiymətlər də ola bilər, lakin bu o demək deyildir ki, bu problem pul nəzəriyyəsindən kənarda qalmalıdır, əksinə, fikrimizcə, burada pul nəzəriyyəsi daha aparıcı, prioritet mövqedə durmalıdır. Bundan başqa,

A.Partnoy da digər müəlliflər kimi "dəyərlər" anlayışını "dəyər" anlayışı ilə eyniləşdirir. Bundan başqa, elm-texnika, ictimai əmək bölgüsü inkişaf etdikcə əmtəə və xidmətlərin həm nomenklatura və həm də çeşidi baxımdan sayı sürətlə artdığına görə mübadilədə iştirak edənlərin əmtəələrinin nisbi qiymətlərində fərqlər sayca daha çox olur. Lakin bu o demək deyildir ki, dəyərlə qiymətlər arasında əmtəələr üzrə və cyni xidmətlər üzrə böyük fərq olmalıdır. Həm də A.Partnoy pulu məcazi mənada deyil, həqiqi mənada əmtəə hesab edərək yazır: "pul əmtəəsi digər bütün əmtəələrin dəyərlərinin ölçüsüdür." Müəllif göstərir ki, ticarət prosesi əşya formasında olan pulu doğurur və onu ticarət pulu adlandırır [2, s. 50].

Pul-kredit və maliyyə resurslarının bütövlükdə bir-birilə makro və mikro səviyyədə optimal halda əlaqələndirilməsi onların obyektiv iqtisadi münasibətlər çərçivəsində və nəticəli büdcələşmə ilə düzgün əlaqələndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki iqtisadi münasibətlər sistemi kimi, obyektiv iqtisadi münasibətlər kimi pulun da həmin sistemdə obyektiv rolu və əhəmiyyəti vardır, çünki iqtisadi sistemlərdə pul və pul münasibətlərinin də özünəməxsus mövqeyi vardır. Bu cəhət nəzərə alınmadıqda iqtisadi sistemin özündə də bütövlük və sistemlilik pozulmuş olur. Bu hal bəzi Qərb ədəbiyyatlarında iqtisadi sistemlərdə subyektiv qaydada nəzərdən keçirilir, izah edilir. Həm də burada iqtisadi münasibətlərin və ona təsir edən amillərin səbəb və nəticə amilləri ilə əlaqəsinə alqoritmik qaydada yanaşılır. Burada, halbuki, istər fiskal və istərsə də monetar (istehsalın həcmi) birgə yanaşmanın və bu yanaşmada tələb və təklif nəzəriyyəsi ilə irəli gələn konsepsiyaların praktikada düzgün tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Ona görə də ictimai təkrar istehsalda bölgü, mübadilə və istehlak real həyatda özünəməxsus mürəkkəb sistemlər və yarım sistemlər formalaşdırır ki, bu da obyektiv olaraq pul-kredit münasibətləri ilə əlaqədar olur. Ona görə də burada ən başlıca məqsəd yarım sistemlərin düzgün uyğunlaşmasını təmin etmək və əmtəə dövriyyəsi ilə pul dövriyyəsi arasında düzgün əlaqənin yaranmasını, əmtəə dövriyyəsinə pul dövriyyəsinə keçidi düzgün müəyyən etməkdir.

Pul fenomeni və müasir monetar nəzəriyyənin əsasları

Bazar münasibətləri şəraitində monetar nəzəriyyənin başlıca tələbi maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsidir. Maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi isə bazar vasitəsilə təmin edilir. Burada sabitlik dövriyyədə olan pulun tələb olunan miqdarda olmasından asılıdır. Monetarizm elmi məktəbinin əsas nümayəndəsi M.Fridmen yazır: "milli iqtisadi artıma optimal pul kütləsi siyasəti yeridildiyi şəraitə nail olmaq mümkündür" [3, s. 92]. Lakin əsas məsələ bu optimal kütlənin necə müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. M.Fridmenə görə pul mexanizmini yüksək səviyyədə effektiv etmək lazımdır. Onun fikrincə, bunsuz istehsalın artımında və həyat səviyyəsində böyük uğurlar əldə etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən M.Fridmen illik pul kütləsinin 3-5% həcmində artmasını məqsəduyğun hesab edir. Monetarizmə görə ən başlıca məqsəd qiymətin dayanıqlığı, stabilliyi və tədaviyə əsas pulun miqdarının düzgün tənzimlənməsidir. Bu səbəbdən pul-kredit tənzimləmənin makroiqtisadi amillərinin nəzərə alınması mütləqdir. Belə tənzimləmədə pulun elmi nəzəriyyəsi bu nəzəriyyəni praktikada həyata keçirən iqtisadi orqanların, o cümlədən Mərkəzi Bankın rolu böyükdür. Burada əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi əmtəə və pul tədaviyənin bir-birinə lazımı uyğunluğunun təmin edilməsi bu mənada pulla əlaqədə olan problemlər, həm də ondan asılı olmayan səbəblər üzündən, məsələn, əmtəənin dəyəri, istehsal qiyməti və bu prosesin tənzimləmə səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılı olur.

Keçən əsrin 90-cı illərində iqtisadiyyatın və qiymətlərin liberallaşması SSRİ dağılma ərəfəsində ciddi fəsadlar yaratmışdı. Bu dövrdə kölgəli gəlir və kapital, habelə nomenklatura kapitalı adlanan kapital da neqativ rol oynamışdır. Burada dünya valyuta bazarları və maliyyə beynəlxalq qaydasızlığı da az rol oynamamışdır. Ona görə də monetar siyasətin aparılması konkret iqtisadi şərait, milli valyutanın dayanıqlığı, inflyasiyanın nisbi sabitliyi, bütövlükdə makroiqtisadi sabitlik şəraitində mümkündür, bu səbəbdən monetarizm siyasəti belə şəraitdə daha çox effekt verə bilər. Dövlətin düzgün qurulan maliyyə-iqtisadi münasibətləri və maliyyə-vergi siyasəti sosial-iqtisadi tərəqqiyə güclü təsir göstərir. Bazar sistemi də güclü və şəffaf iqtisadi bazanın yaradılmasını tələb edir. Bu isə həm də düzgün pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsindən və onun effektiv

nəticələrindən asılıdır. Əmtəə-pul münasibətləri öz mahiyyəti etibarilə pul münasibətləri sistemi olmaqla, dövlət büdcəsinin və dövlət gəlirlərinin mövcudluğu ilə ayrılmaz surətdə əlaqədarır.

Müasir dövrdə maliyyə, pul-kredit milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində pul vəsaiti fondlarının əmələ gəlməsi, pul tədaviyə, büdcə bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar geniş iqtisadi münasibətlər sistemini ifadə etməyə başlayır. İndi maliyyə, pul-kredit münasibətlərinin dairəsi xeyli genişlənir, dövlət nəinki büdcə sistemində, həm də büdcədən kənar fondlara, maliyyəyə, gəlirlərə aid olan resurslar problemlərinə təsir edir. Bu səbəbdən müasir şəraitdə büdcə və maliyyə menecmentinin vergi inzibətçiliğinin geniş tətbiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənfəət, rentabellik və maliyyə münasibətləri pul fondları ilə əlaqədar olsa da, pul münasibətləri müəyyən mənada maliyyə münasibətlərindən daha genişdir. Maliyyə münasibətləri pul və qeyri-pul formasından asılı olmayaraq istənilən aktivlər üzrə fondların yaradılması və bölüşdürülməsi deməkdir. Heç də bütün pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə daxil deyil. Maliyyə münasibətləri bir qayda olaraq əlavə pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsilə əlaqədar olan pul münasibətlərini əhatə edir.

Pul münasibətləri puldan istifadə edildikdə təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi münasibətləri ifadə etdiyi halda pul həm maliyyənin mövcudluğunun, həm də pul münasibətlərinin maddi əsası kimi çıxış edir. Çünki iqtisadi münasibətlər prosesində təsərrüfat subyektlərinin və dövlətin pul fondlarının yaradılması və istifadəsi mexanizmi həyata keçirilir. Bu mənada pul-kredit siyasətinin başlıca vəzifəsi pul gəlirlərini və fondlarını yaratmaqla bərabər, dövlətin və müəssisələrin pul vəsaitlərinə olan tələbatını ödəməkdən və maliyyə vəsaitlərinin düzgün istifadəsinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Müvafiq nəzarət mexanizmi konkret olaraq aşağıdakı subyektlər arasındakı pul münasibətlərini əhatə edir:

- müəssisə və təşkilatlar arasında – istehsal və kommersiya fəaliyyəti prosesində alınmış material qiymətlilərinə (xammal, material, yanacaq, elektrik enerjisi) görə hesablaşmalar, hazır məhsulun reallaşdırılması və xidmətlərin göstərilməsi;
- müəssisələr və yuxarı təşkilatlar arasında – mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının və chtiyyatların yaradılması;
- dövlətlə müəssisələr arasında vergilərin və digər tədiyyələrin ödənilməsi;
- dövlətlə vətəndaşlar arasında – büdcəyə və büdcədən kənar fondlara məcburi və könüllü tədiyyələrin ödənilməsi;
- müəssisələrlə banklar arasında – kredit alınması və kreditə görə faizlərin ödənilməsi;
- müəssisələrlə sığorta orqanları arasında – sığorta haqlarının və sığorta hadisəsi baş verdikdə dəymiş zərərin ödənilməsi;
- müəssisələr və onların işçiləri arasında – mükafatların və yardımların verilməsi, əmək haqqının ödənilməsi.

Əslində pul-kredit siyasəti maliyyə resurslarının əmələ gəlməsi, bölgüsü və istifadəsi zamanı meydana çıxan iqtisadi münasibətləri, maliyyə münasibətləri ilə bağlı problemləri dərinlən öyrənməlidir. Beləliklə, pul-kredit münasibətləri əsasən bölgü xarakteri daşıyır, yəni ÜMM və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə əlaqədarır. Bu münasibətlər bilavasitə həm də dövlətlə əlaqədarır. Belə ki, vergi-qeyri-vergi tədiyyələrinin getdikcə çoxalması, dotasiya və subsidiyaların verilməsi, kommersiya təşkilatlarının və bankların fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi və digər amillərlə əlaqədar olaraq dövlətin də təsərrüfat subyektləri ilə əlaqəsi genişlənir. Beləliklə, bu proseslər, mənafeələr arasında optimal iqtisadi əlaqələr yaratmağı və bu mexanizm ilə istehsalat fəal təsir göstərməyi tələb edir.

Dövlətin pul-kredit siyasətinin əsasında dövlətin və əhəlinin birgə mənafeələrinin həyata keçirilməsi və pul resurslarının tənzimlənməsi durur. Ona görə də respublika orqanlarının fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri və hədəfləri yüksək məşğulluğun təmin edilməsindən, iqtisadi artımın stimullaşdırılmasından, tədiyyə balansının tənzimlənməsindən və inflyasiya ilə mübarizənin təşkilindən ibarətdir. Bu səbəbdən dövlət istehsalın həcmi və inflyasiya səviyyəsini sabit saxlamaq üçün fiskal siyasət və dövlət xərcləri nisbəti arasındakı mexanizmdən istifadə edir, ardıcıl

olaraq sabitləşdirmə siyasəti aparır. Burada yeni və nəticəli büdcələşmə sistemi mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da dövlət xərclərinin səmərəli maliyyələşdirilməsi baxımından önəmlidir.

Bazar münasibətləri şəraitində pulun iqtisadi münasibətlər sistemindəki mexanizmi qaydaları və pul münasibətlərinin istiqamətləri daha geniş əhatə dairəsi alır, diversifikasiya olunur. Həm də pul münasibətləri müəyyən sferalarda yeni məzmun alır, pul münasibətləri pulun öz xassəsindən irəli gəlir, həm də bu münasibətlər pul tədaviyə, ömtə dövryyəsi, ödəniş sferası, müəyyən təsərrüfatçılıq formaları və iqtisadi fəaliyyət formaları çərçivəsində baş verir. Məşhur iqtisadçı Laurens Xarris "Pul nəzəriyyəsi" kitabında, hətta, dünyanın bir çox regionları və ölkələri üzrə yuxarıda göstərilən problemlərin elmi qoyuluşunu irəli sürmüş və pulun funksiyalarını və iqtisadi funksiyalarını iqtisadi tarazlıq məsələləri ilə əlaqələndirmişdir. Doğrudan da, pulun dəyər ölçüsü funksiyası onun digər funksiyaları ilə düzgün əlaqələndirilməlidir. Həm də bu elə əlaqələndirilməlidir ki, pul bir qiymətli kağız forması olmaqla digər maliyyə aktivlərinin formaları ilə adekvat əlaqə təşkil etməli ola bilsin, çünki qiymətli kağızlar arasındakı fərq, o cümlədən, pulun likvid aktivlər arasındakı fərqi sadəcə mühasibat uçotu və yaxud maliyyə uçotu fərqi deyil, həm də onların ifadə etdikləri iqtisadi münasibətlərin fərqidir. Bununla yanaşı L. Xarris pula bir ictimai hadisə kimi yanaşır, onu həm də "ictimai fenomen" adlandırmaqla pulun fundamental xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bununla əlaqədar olaraq müəllif ömtə mübadiləsinin bərabərlik prinsipi üzrə aparıldığını irəli sürür [3, s. 82]. Halbuki pulun iştirak etdiyi mübadilə prosesində, sistemdə bərabərlik prinsipinə həmişə əməl etmək olmur.

Pulun əmələ gətirdiyi iqtisadi münasibətlər və onun xüsusiyyətləri digər sferalarda, məsələn, nağd pul və ödənişin elektron vasitəsilə aparılmasında da özünü göstərir. İndi nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Eyni zamanda buna baxmayaraq, 2005-2011-ci illərdə nağd pul dövriyyəsinin həcmi dünyada dörd dəfədən çox artmışdır. Bununla əlaqədar olaraq bankomatlar vasitəsilə aparılan nağd əməliyyatlar və əməkhaqqı üzrə verilən əməliyyatlar arasında müəyyən problemlər meydana çıxır və bu səbəbdən Q.İ.Lontovskinin göstərdiyi kimi hal-hazırda nağd ödəmələr ümumi ödəmələrin həcminin 90 faizini təşkil edir [5, s. 3]. Bu problem bir çox elmi konfranslarda geniş müzakirə olunmuşdur. Orada çıxış edənlər, o cümlədən, Q.İ.Lontovski nağdsız ödəmələrin müsbət cəhətilə yanaşı onun bir sıra risk əmələgətirə bilmə potensialından, müxtəlif hesablamalarda səhv etmək imkanları haqqında danışmışlar. Bəzi müəlliflər nağdsız hesablamaların geniş tətbiq edilməsi üçün hətta bir sıra inzibati tədbirlərin görülməsini irəli sürdülər. Əlbəttə, burada başqa yanaşmalar da olmuşdur. Bəzilərinə görə ölkədə ödəniş infrastrukturunun zəif inkişaf etdiyini nəzərə alaraq, yalnız nağdsız ödəmə məsələsini deyil, ilk növbədə nağd və nağdsız pul dövriyyəsinin optimallaşdırılması və pul dövriyyəsi üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, ölkədə ödəniş dövriyyəsi sahəsində mövcud olan nöqsanların aradan qaldırılmasını düşünmək lazımdır. Burada cyni zamanda nağdsız hesablaşmaların daha ucuz başa gəlməsi və ya əlverişli olması fikri də tənqid edilmişdir. Orada həmçinin nağdsız hesablaşma qaydasında aparılan əməliyyatların ticarət mərkəzlərində müəyyən problemlər yaratdığı da qeyd edilmişdir. Hətta bəzi çıxışlarda ödəniş kartlarının təhlükəsizliyi, onun fırıldaqçılar tərəfindən əldə edilməsi, itirilməsi bir sıra hallarda isə kibercinayətkarlıq hallarının baş verməsi vurğulanır. Göstərilə bilər ki, A.A.Xodku nağd pulun dövriyyədəki xüsusi çəkisinin azaldılmasının iqtisadiyyatın əlavə artımına səbəb ola biləcəyi yəqin irəli sürür. Lakin müəllif bu əlavə artımın hansı yolla əldə edilməsini açıqlamır. Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi münasibətlər baxımından nağd və nağdsız hesablaşmalar arasında pul dövriyyəsinin məzmunu və xarakteri baxımından əsaslı fərqlər var.

Pul və onunla bağlı formalaşan iqtisadi münasibətlər sistemi çərçivəsində bir çox amillər, o cümlədən monetar amillər, inflyasiya gözləmələri iqtisadiyyatda baş verən bütün disbalans hallarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bəzi iqtisadçılar burada vaxt amilinə üstünlük verirlər, çünki adətən hər bir il üçün ölkənin monetar konsepsiyası və ya proqramı müəyyən edilir. Bu, ondan irəli gəlir ki, adətən il ərzində inflyasiyaya təsir edən amillərdə müəyyən dəyişikliklər ola bilər.

Həm də bazar qiymətlərinin formalaşmasında iqtisadi artım və ya iqtisadi böhran zamanı pul əqrətinin strukturundakı dəyişikliklər, pulun dinamikasındakı fərqlər və digər amillər də pulun iqtisadi münasibətlər fenomenində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Burada pulun iqtisadi fenomenliyi haqqında başqa misallar gətirmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Л.Харрис. Денежная теория. Москва Изд. Прогресс. 1990.
2. Журнал "США-Канада". М.А.Портной. Современные деньги. Уточнение понятий. №11 2015.
3. М.Фридмен. Если бы деньги заговорили. Москва 1998.
4. Л.Харрис. Денежная теория. Перевод с английского. М. "Прогресс", 1999. Стр.75-80
5. Журнал "Деньги и кредит", №7 2012.

*Sanan Rovshan oğly Bayramov
Azerbaydjanский Государственный Экономический
Университет (UNEC), диссертант*

Деньги как важнейший феномен экономических отношений

Резюме

В данной статье представлены теоретические и практические подходы к актуальным проблемам выпуска и обращения денег. Кроме того, широко и всесторонне интерпретируются существующие подходы и опыт, связанный с организацией и регулированием денежного обращения. Продолжая исследование, изучаются связи между финансовыми и денежными отношениями, также полученные результаты обосновываются научным образом.

Ключевые слова: деньги, инфляция, финансы, покупательская способность, валюта, производство, бюджет, монетарная политика; фискальная политика.

*Sanan Rovshan Bayramov
Azerbaijan State Economic University (UNEC),
doctoral candidate*

Money as the most important phenomenon of economic relations

Summary

The stated article presents theoretical and practical approaches to the actual problems of the issue and circulation of money. In addition the existing approaches and experience related to the organization and regulation of monetary circulation are widely and comprehensively interpreted. Continuing the research, the connections between financial and monetary relations are studied, and the results obtained are substantiated scientifically.

Key words: money, inflation, finance, purchasing power, financial policy, currency, production, budget, monetary policy, fiscal policy.